

תנחום גולד

אדם מועד לעולם

א. פתיחה

ב. חיוב האדם באונס

1. המקור בתורה

2. הגדרת האונס

ג. שיטות הראשונים בחיוב האדם באונס

1. שיטת התוספות - אונס כעין אבידה

2. שיטת הריב"א - מתעסק ברשות פטור

3. שיטת הרמב"ן - אדם מועד לעולם

4. שיטת הרמב"ם

ד. סיכום

א. פתיחה

רמת האחריות של האדם על מעשיו משמשת בדרך כלל כאבן הבוחן לרמת חיוב התשלומין שלו. ככל שהאחריות של האדם גדולה יותר כך גדלה חובת התשלומין שלו על הנזק שנגרם. דוגמאות לכלל זה אנו מוצאים באחריות האדם על נזקי בהמותו, בפטור השן ברה"ר, ופטור חצי נזק בקרן. בקרן הפטור נובע מכך שאי אפשר היה לצפות את הנזק, וממילא אחריותו של השומר פחותה. האדם פטור לגמרי בנזקי שן ברה"ר, כיוון שהאחריות מוטלת על המניח שפשע והניח פירותיו במקום שעוברות בו בהמות.¹ כמו כן בדיני שומרים מצאנו יחס ישיר בין רמת האחריות של השומר לבין החיוב שלו בתשלומין, כגון פטור שומר חנם מגניבה וש"ש מאונס. עוד כלל יסודי שנובע מהעיקרון הזה הוא ש"אונס רחמנא פטריה". דין זה נלמד מהפסוק (דברים כ"ב, כ"ד) "ולנעך לא תעשה דבר". הוא מופיע ככלל מנחה בדיני התורה השונים, וקובע שהתורה לא מענישה או מחייבת במקרה של אונס.

לעומת כל זאת, מחדשת לנו המשנה בבבא קמא (כ"ו, א) שבדיני אדם המזיק - "אדם מועד לעולם בין שוגג בין מזיד". לכאורה המשנה חורגת כאן מהקו היסודי של דיני התורה,

¹ הראשונים נחלקו בשאלה האם הפטור נובע מפשיעת בעל הפירות בממונו או משום זכות בעל הבהמה לילך ברה"ר, ואם נחייב אותו על נזקיו ממילא נמנע ממנו את זכותו (עיי' בבא קמא כ, א ורא"ש על אתר, וברמב"ם הלכות נזקי ממון א, ח).

ומחייבת את האדם אף על נזקים שאין הוא אחראי עליהם. במאמר זה אנסה לעמוד על המקור והגדר של דין זה. כמו כן, אבחן את היחס בין דין המשנה לחיוב האדם מצד דיני שמירה.

ב. חיוב האדם באונס

1. המקור בתורה

נאמר במשנה (שם):

אדם מועד לעולם בין שוגג בין מזיד, בין ער בין ישן, סימא את עין חבירו ושיבר את הכלים משלם נזק שלם.

ובגמרא שם:

קתני סימא את עין חבירו דומיא דשיבר את הכלים, מה התם נזק - אין, ארבעה דברים - לא. אף סימא את עין חבירו, נזק - אין, ארבעה דברים - לא.

מנא הני מילי? אמר חזקיה וכן תנא דבי חזקיה: אמר קרא (שמות כ"א, כ"ה) "פצע תחת פצע" לחייבו על השוגג כמזיד ועל האונס כרצון. האי מבעי ליה ליתן צער במקום נזק? א"כ לכתוב קרא "פצע בפצע" מאי "תחת פצע", ש"מ תרתי.

את המושגים מועד ותם אנחנו מכירים מדיני שור המזיק, שם חילקה התורה בין דיני התשלומין של השור התם שלא נגח מעולם לדיני התשלומין של השור המועד שהוחזק כבר נגחן. שור מועד הוא שור שדרכו להזיק בצורה מסוימת, כהגדרת הרמב"ם בפיהמ"ש (שם): "ומועד נקרא הדבר שדרכו שתבוא ממנו אותה פעולה תמיד או על הרוב". הבעיה בהבנה זו היא שלפיה השימוש של המשנה בלשון 'מועד' לגבי האדם המזיק אינו ברור, שכן קשה לומר שכוונתה שאדם דרכו להזיק, ואם כן צריך להבין את משמעות השימוש של המשנה במושג 'מועד' לגבי האדם. ראשית כל נבחן את המקור והסברא לחיוב האדם בשוגג ובאונס בנזיקין.

הגמרא שואלת על המשנה "מנא הני מילי?". רש"י במקום מסביר: "מנא"מ דנזק חייב אפילו בשוגג". הר"ח מסביר: "שמעין ממתני דקתני מי שסימא את עין חבירו **אינו חייב אלא נזק בלבד** ולא די דברים דבשוגג הוא, ועלה אמרי מנא הני מילי".

נחלקו רש"י ור"ח בהבנת שאלת הגמרא. רש"י מבין שהגמרא שואלת על **מקור החיוב** של האדם המזיק בשוגג, שהוא באמת החידוש המרכזי של המשנה. ר"ח לעומת זאת מסביר את שאלת הגמרא על **מקור הפטור** של השוגג מארבעה תשלומים. במילים אחרות, לדעת רש"י הגמרא מחפשת מקור **לצורת החיוב** של האדם המזיק ואילו לשיטת ר"ח היא מחפשת מקור **לצורת התשלומין** שלו.

הסברו של ר"ח מסתדר אמנם עם השלב הקודם בסוגיא, שדייקה מהמשנה את החילוק שבין נזק לד' דברים (צורת התשלומין), ולכן מן הראוי שהגמרא תשאל מניין נלמד דין זה, אולם הקושי הוא בהמשך הסוגיא שלכאורה לומדת במפורש את צורת החיוב: "לחייבו על השוגג כמזיד ועל האונס כרצון".

הגמרא בכתובות (ל"ה, א) מביאה לימוד נוסף של תנא דבי חזקיה לחיוב האדם המזיק בשוגג:

תנא דבי חזקיה: מכה אדם ומכה בהמה - מה מכה בהמה לא חילקת בו בין בשוגג בין במזיד בין מתכוין לשאין מתכוין בין דרך ירידה לדרך עלייה לפוטרו ממון אלא לחייבו ממון, אף מכה אדם לא תחלוק בו בין בשוגג בין במזיד בין מתכוין לשאין מתכוין בין דרך ירידה לדרך עלייה לחייבו ממון. אלא לפוטרו ממון.

בלימוד זה ישנו קושי יסודי, משום שהגמרא מקישה את מכה האדם למכה בהמה כדי ללמוד את החיוב בנזקי אדם, אבל לא מביאה מקור לחיוב של האדם שהכה בהמה שעליו מתבסס אותו לימוד.

רש"י במקום מתמודד עם הבעיה ומסביר:

מכה אדם ומכה בהמה, מכה בהמה ישלמנה ומכה אדם לא ישלם אלא יומת. הקיש פטור ממון דמכה אדם לחיוב ממון דמכה בהמה: מה מכה בהמה אין לך בו חילוק לחיוב אף מכה אדם אין לך בו חילוק לפטור. מכה בהמה לעולם חייב דאמרי' בב"ק (כ"ו, א) "פצע תחת פצע" לחייב על השוגג כמזיד ואונס כרצון.

כלומר, לפי רש"י שני הלימודים של תנא דבי חזקיה משלימים זה את זה. המקור העיקרי לחיוב של אדם המזיק נלמד מסוגייתנו מהמילים "פצע תחת פצע", אבל פסוק זה נאמר רק לגבי אדם שהזיק בהמה, ואילו הגמרא בכתובות מקישה את דיני מכה אדם למכה בהמה כדי ללמוד את חיוב אדם שהזיק אדם. כשם שמכה בהמה בשוגג חייב (משום פצע תחת פצע) כך גם אדם שמכה אדם בשוגג חייב.

לעומת זאת, לשיטת ר"ח שהגמרא לא למדה את דין אדם מועד לעולם מ'פצע תחת פצע', חוזרת השאלה מה המקור לחיוב האדם באונס ושגגה?

הפנ"י (כ"ו, ב ד"ה 'מנה"מ') מסביר שהגמרא לא היתה צריכה כלל ללימוד מפסוק כדי לחייב את השוגג כמזיד שכן ניתן ללמוד את הדבר בק"ו: אם חייבנו את האדם על ממון שהזיק, שהוא ודאי שגגה מבחינתו, ק"ו שנחייב את האדם עצמו שהזיק.²

² ממילא מסביר הפנ"י כמו ר"ח, ששאלת הגמרא היא מניין לפטור מארבעת התשלומים בשגגה. הגמרא לומדת מ'פצע תחת פצע' שדווקא בפצע, היינו תשלומי נזק, ממשיכים לדון את השוגג כמזיד, משא"כ לגבי שאר התשלומים שפטור.

כלומר, לדעת ר"ח מקור החיוב של האדם עצמו נלמד מנזקי בהמתו,³ ואם כן ניתן ללמוד מכאן הבנה מחודשת בסיבת החיוב של האדם המזיק. החיוב של האדם על נזקי בהמתו הוא חיוב שנובע מהפגיעה בשמירת הבהמה, ולכן חייב אפילו אם בסופו של דבר הנזק נעשה בשוגג או באונס (נ"ה, ב). כך גם האדם מתחייב על הפגיעה שלו בשמירת עצמו אפילו אם בסופו של דבר הנזק יעשה בשוגג או באונס.⁴

נמצאנו למדים שישנן שתי אפשרויות להבין את מקור החיוב של האדם המזיק:

- א. **פגיעה בשמירה (קל וחומר)** - האדם מתחייב על כל נזק שיגרם בין בשגגה בין באונס, שכן מוטלת עליו אחריות לשמור את עצמו מראש כדי שלא יגיע למצב של נזק (בדומה לאחריות שיש לו כלפי ממונו). האדם צריך לראות את עצמו כמזיק פוטנציאלי המצריך שמירה, וממילא אם פגע בשמירת עצמו והזיק חייב לשלם.⁵
- ב. **'אדם המזיק' (גזירת הכתוב)** - התורה חידשה ב"פצע תחת פצע" שלמרות שבעלמא החיוב של האדם תלוי ברמת האחריות שלו ו'אונס רחמנא פטריה', הרי שלגבי נזיקין התורה לא פוטרת את האדם על נזקיו ומתיחסת לכל נזק כנזק כנעשה במזיד.

³ לשיטת ר"ח על פי פירוש הפני" דברי תנא דבי חזקיה לא מובנים, שכן אם מקור החיוב הוא בק"ו הרי שאין סברא לחלק בין אדם לבהמה ואם כן אין צורך בהיקש. מה שאין כן לשיטת רש"י, כיוון שמדובר בחידוש של התורה אין לך בו אלא חידושו. מצד שני קשה לרש"י שכן הפסוק "פצע תחת פצע" בשמות, עוסק בדיני אדם שהזיק אדם ולא באדם שהזיק ממון.

⁴ גם מהרמב"ם משמע שלא הבין את הגמרא כפירוש רש"י שכן פסק בהלכות חובל ומזיק (א, י"א):
אדם מועד לעולם, בין שוגג בין מזיד בין ער בין ישן בין שכור, אם חבל בחבירו או הזיק ממון חבירו משלם מן היפה שבנכסיו...

ובהמשך ההלכות שם (ו, א) כתב:

המזיק ממון חבירו חייב לשלם נזק שלם בין שהיה שוגג בין שהיה אנוס הרי הוא כמזיד. כיצד? נפל מן הגג ושרב את הכלים או שנתקל כשהוא מהלך ונפל על הכלי ושרבו חייב נזק שלם **שנאמר "ומכה בהמה ישלמנה"**, ולא חלק הכתוב בין שוגג למזיד.

בפרק א הרמב"ם מביא את לשון המשנה שאדם מועד בין להזיק את חבירו ובין להזיק כלים, אבל לא מציין מקור לדבריו, ואילו בפרק ו הוא מדבר על אדם שהזיק כלים ומביא כמקור את הפסוק (ויקרא כ"ד, כ"א) "ומכה בהמה ישלמנה ומכה אדם יומת".

מוכח שהרמב"ם הבין הפוך לגמרי מרש"י, שכן:

א. הוא אינו מזכיר כלל את הלימוד של "פצע תחת פצע" (שהוא הלימוד העיקרי לדעת רש"י).

ב. את הפסוק "ומכה בהמה ישלמנה" הוא מביא כמקור לחיוב אדם שהזיק ממון חבירו ולא כמקור למזיק אדם.

ניתן לומר, שהרמב"ם הבין שהגמרא דורשת מהפסוק "ומכה בהמה ישלמנה" שכיוון שלא מפורש כיצד הכה את הבהמה הרי שחייב על כל הכאה, ומחויב זה הגמרא לומדת לגבי חיוב על נזקי אדם.

⁵ לפי ההבנה הזו ניתן לומר שהביטוי 'מועד לעולם' מבטא את היחס שצריך האדם לפתח כלפי עצמו.

הנפקא מינא בין שתי ההבנות הללו תהיה בהגדרת האונס שהתורה חייבה עליו, ונרחיב על כך בהמשך.

2. הגדרת האונס

כאמור, הפטור של אונס בכל התורה כולה נלמד מהפסוק "ולנעך לא תעשה דבר". מהמשנה משמע שהתורה החליטה לחרוג מכלל זה כאשר מדובר באדם המזיק. שני קשיים מרכזיים עולים מחידוש זה:

- א. **סברא** - צריך להבין מה ההיגיון בחיוב אדם על אונס, ומה ראתה התורה לשנות מהכלל הידוע של אונס רחמנא פטריה.
- ב. **סתירות מסוגיות אחרות** - הראשונים מביאים מספר סוגיות מהן עולה שגם באדם המזיק קיים מושג של פטור באונס.
כדי להבין מה ראתה התורה לחייב באונס את האדם המזיק יש להבין תחילה מה ראתה לפטרו. ישנן שתי הבנות לפטור אונס:
 - א. **אונס לא עשה מעשה** - ביסודם של דברים האדם אחראי על כל מעשה שנעשה על ידו, אבל באונס חידשה התורה שאין אנו רואים את מה שנעשה כמעשה שלו, אלא כמעשה שנעשה מאליו וממילא האדם פטור. כלומר, כדי להחשיב מעשה כמעשה האדם צריך שהדבר יעשה ברצונו.
 - ב. **אונס רחמנא פטריה** - מעיקר הדין האדם צריך להיות אחראי על כל מעשה שנעשה על ידו, והתורה חידשה שאונס רחמנא פטריה. כלומר, התורה מתחשבת בנסיבות האונס של האדם ומוכנה לפטור אותו מהעונש המגיע לו.על פי שתי ההבנות הללו ניתן להציע שני הסברים מדוע בכל זאת יש לחייב את האדם על נזקים שנעשו באונס ובשוגג:
- א. **פשיעה בשמירה** - כיוון שהחיוב של האדם נובע מהפשיעה בשמירת עצמו, הרי שהפשיעה קודמת תמיד למצב של האונס וממילא אין סיבה לפטור אותו על האונס שנוצר לאחר מכן. ניתן לדמות זאת לשומר שפשע בשמירה והבהמה נכנסה לשדה אחר, ואין באפשרותו כעת למנוע את הנזק, ובכל זאת לא יוכל להפטר בטענת אונס.⁶
- ב. **'אדם המזיק'** - מעיקר הדין היינו צריכים לפטור את האדם שהזיק באונס מתשלומין, והתורה חידשה שהפטור של "ולנערה לא תעשה דבר" לא חל לגבי אדם המזיק. כלומר, התורה קבעה שיש להחמיר על האדם במקרה זה ולא לפטור

⁶ יתכן אף לומר שדין זה עמד ביסוד הסברא של מאן דאמר (בבא קמא נ"ה, ב) תחילתו בפשיעה וסופו באונס חייב, ונחלקו האם ניתן להרחיב כלל זה מעבר לאדם המזיק.

אותו מהעונש המגיע לו. יתכן שהסיבה שהתורה לא רצתה לפטור אותו היא בגלל שפשע בשמירת עצמו, אבל החיוב עצמו הוא על מעשה הנזק ולא על הפשיעה שקדמה לו.

נפקא מינה אפשרית בין שתי ההבנות תהיה במקרה של אונס גמור. לפי ההבנה הראשונה נאמר שמשום שכל החיוב של האדם הוא משום שלא שמר עצמו שלא יגיע לידי מצב של אונס, הרי שאין סיבה לחלק בין אונס רגיל לאונס גמור. לעומת זאת, אם נאמר שמעיקר הדין אונס פטור מעונש, יתכן שהתורה לא תחמיר בדינו של אונס גמור. אולם גם לפי ההבנה הראשונה יתכן שיש מקום לפטור במקרה שהאונס לא תלוי בפשיעה מוקדמת של האדם (כדוגמת הישן).

ג. שיטות הראשונים בחיוב האדם באונס

מצאנו אם כן שתי סיבות לחיוב האדם המזיק: חיוב שנובע מצד דיני שמירה, וחיובים שנובעים מצד דיני 'אדם המזיק'. הראשונים התלבטו בהבנת היחס שבין שני מקורות החיוב, ודנו בשאלה מתי האדם מתחייב מדיני מזיק ומתי הוא מתחייב מדיני שומרים. אגב דיון זה מתבררים גדר חיוב האונס שבו עוסקת המשנה.

1. שיטת התוספות - אונס כעין אבידה

תוספות (כ"ז, ב ד"ה 'ושמואל אמר') מביאים מספר סוגיות שמהן הם מוכיחים שישנו פטור לאדם באונס, בניגוד למסקנת סוגייתנו:

א. **נתקל** - הגמרא (כ"ט, א) מביאה מחלוקת תנאים האם נתקל פושע הוא או לא, ולכאורה אם אדם מועד לעולם אפילו אם הוא אונס בלבד צריך להתחייב.

ב. **ישן** - המשנה מחייבת את הישן למרות שלכאורה הוא אונס. אולם הירושלמי מחלק בין מקרה שבו הלך לישון ליד חבירו והזיקו שחייב, למקרה שבו השני בא אצל הראשון שפטור.

ג. **פרה שאולה** - הגמרא (ק"י, א) אומרת שיתומים שטבחו פרה שאולה שהשאיר להם אביהם פטורים מלשלם את דמי ההיזק.

תוספות מתרצים את שלוש הסוגיות ואומרים שמוכח מהן שצריך לחלק בין רמות שונות של אונס, יש דרגות אונס שהתורה חייבה עליהם ויש רמות אונס שהתורה פטרה בהם. התוספות אף מחדשים את הגדר של אונס שהתורה חייבה בו:

נראה לדקדק דאדם המזיק דמפטר באונס שהוא **כעין גניבה** מדתניא בשלהי האומנים (בבא מציעא פ"ב, ב ושם ד"ה 'וסבר'): "המעביר חבית ממקום למקום ושברה רבי יהודה אומר שומר חנם ישבע נושא שכר ישלם". והשתא מדמחייב נושא שכר ופוטר שומר חנם ולא מחייב מטעם אדם המזיק ש"מ

דבאנוס דכעין גניבה אדם המזיק פטור, ומדמה ר' יהודה נתקל לגניבה. אבל באנוס שהוא כעין אבידה שהיא קרובה לפשיעה יותר כדאמרינן בהשואל (בבא מציעא צ"ד, ב) דגניבה קרובה לאנוס ואבידה קרובה לפשיעה, נראה דאדם המזיק חייב, דא"א לומר שלא יתחייב אלא בפשיעה.

היוצא מהתוספות שגם הם מבינים שישנן שתי רמות של חיוב באדם: אדם המזיק ופשיעה בשמירה. בדיני אדם המזיק התורה מחייבת רק על אנוס ברמה של 'אבידה' ולא על רמה של 'גניבה', ואילו בדיני פשיעה בשמירה החיוב תלוי ברמת השמירה שהאדם קיבל על עצמו (שומר שכר - חייב על גניבה ואבידה). במקרים ששני החיובים מופיעים ביחד, כגון אצל שומר שכר שנתקל, המזיק יפטר אמנם משום אדם המזיק אבל יתחייב משום פשיעה בשמירה.

יוצא אם כן שהחידוש של התורה ב'אדם מועד לעולם' הוא לחייב מתורת 'אדם המזיק' על אנוס כעין אבידה בלבד.

התוספות לומדים שרמת האנוס שצריך כדי להפטר מחיוב 'אדם המזיק' היא ברמה של כעין גניבה. ראה לדבר הם מביאים מגמרא בבבא מציעא (פ"ב, ב) שם ר' יהודה אומר ששומר חנם המעביר חבית ושברה פטור, ושומר שכר חייב, ולכאורה מדין אדם מועד לעולם לא ברור ההבדל בין סוגי השומרים. מכאן מסיקים תוספות שכדי להסביר את הנפקא מינה בין סוגי השומרים יש להגדיר את המקרה שלנו כאנוס ברמה של גניבה, ומדין אדם המזיק שניהם פטורים, וכל השאלה היא האם לחייב מדיני שומרים על הפשיעה בשמירה, ולכן ש"ש חייב ואילו ש"ח פטור.

את החלוקה בין 'כעין גניבה' ל'כעין אבידה' לומדים תוספות מהגמרא בבבא מציעא (צ"ד, ב) שמבחינה בין גניבה הקרובה יותר לאנוס לאבידה שקרובה יותר לאבידה.⁷ התוספות משתמשים בחידוש זה כדי להסביר סוגיות נוספות אשר בהן מוצאים פטור של אנוס באדם המזיק:

ד. **נפל מן הגג** - הגמרא לקמן (כ"ז, א) מחייבת אדם שנפל מהגג ברוח שאינה מצויה לשלם, למרות ששומר חנם פטור על נזק שנגרם בצורה כזו שכן כלתה שמירתו בשמירה פחותה (כדמוכח לקמן (מ"ה, א) ששומר חנם שעשה דלת שיכולה לעמוד ברוח מצויה פטור). גם כאן מסבירים התוספות את החילוק בכך שרוח שאינה מצויה דינה כ'אנוס כעין אבידה' שבה שומר חנם אמנם נפטר, אבל ה'אדם המזיק' עדיין חייב.

ה. **טבח אומן** - הגמרא לקמן (צ"ט, ב) מביאה מימרא של ר' יוחנן שפוטר טבח אומן שקלקל את השחיטה. מקשה שם הגמרא מברייטא שאומרת במפורש שהאומן

⁷ נראה לומר שההבדל נובע מההשתתפות של האדם עצמו ביצירת המציאות של פשיעה. המאבד אמנם אנוס, אבל ברור שיש לו חלק באותו אנוס (שכן חפץ לא נאבד מעצמו), משא"כ בגניבה.

חייב משום שהוא כשומר שכר, ומתוצאת שהחוב הוא רק כשהוא שומר שכר ממש. תוספות מסבירים על פי אותו עיקרון, שקושיית הגמרא על ר' יוחנן נועדה להראות שאפילו טבח שהוא ברמה של שומר חנם חייב, שכן קלקול האומן הוא אונס ברמה של אבידה, ומתוצאת הגמרא שרק שומר שכר ממש חייב שכן קלקול השחיטה הוא אונס 'כעין גניבה'.

ע"פ דברי התוספות ניתן להבין בשתי דרכים את היחס בין שתי צורות החוב של האדם, אדם המזיק ופשיעה בשמירה:

- א. **מישור חוב אחד (פשיעה בשמירה)** - התוספות הבינו שחוב האדם בנוקי ממון נובע רק מ'פשיעה בשמירה', שכן חידשו שרמת האחריות של האדם על עצמו בסתמא נמצאת במעמד ביניים בין שומר חנם (שפטור על אבידה) לשומר שכר (שחייב אף על גניבה) דהיינו 'כעין אבידה'. מעבר לכך אחריות האדם תלויה באחריות שקיבל על עצמו (ש"ש - חייב בגניבה, שואל - חייב בכל אונס).
- ב. **שני מישורי חוב מקבילים** - האדם פועל בשני מישורי חוב מקבילים. עד רמת אונס כעין אבידה החוב שלו מגיע רק מצד דיני אדם המזיק, ואילו מעבר לכך דינו תלוי במה שקיבל על עצמו (ש"ש - חוב על אונס גניבה, שואל על אונס כל דהו).

2. שיטת הריב"א - מתעסק ברשות פטור

רבינו פרץ מציג את שיטת ריב"א (המופיע גם בשטמ"ק על אתר), שרק על אונס גמור אדם המזיק פטור ואילו באונס 'כעין גניבה' חייב (שלא כתוספות). את הסוגיות מהן משמע שאף אדם שאינו אנוס גמור פטור, מסביר ריב"א בכך שבמקרים שבהם ניתנה לאדם רשות להתעסק בממון חברו, הוא איננו יכול להיות מוגדר יותר כמזיק של אותו ממון אלא רק כפושע בשמירתו.

כלומר, כשהתורה חייבה באונס היא חייבה רק מדיני 'אדם המזיק', אבל לגבי ממון שיש לו רשות להתעסק בו האדם אינו מתחייב עליו מצד 'אדם המזיק' אלא רק מצד 'פשיעה בשמירה', ודינו תלויים בדיני השומר שקיבל על עצמו.

יוצא אם כן, שלדעת ריב"א ברגע שניתנה לאדם הרשות להתעסק בממון מסוים מופקע ממנו שם 'מזיק' כלפי אותו ממון, והאחריות שלו כלפיו היא רק מדיני שומרים, ושומר פטור מאונס אלא אם כן הוא שואל.

ר' ישעיה (מובא בהמשך השטמ"ק), מציג את שיטת ריב"א בלשון קצת אחרת, ממנה משמע שדיני 'אדם המזיק' אינם חלים רק במקום שבו האדם פועל לטובת הניזק, אבל כשמתעסק בממון שלא לטובתו חייב מדיני 'אדם המזיק'.

3. שיטת הרמב"ן - אדם מועד לעולם

הרמב"ן מסביר שאדם המזיק חייב לעולם אפילו באונס גמור, כפשט לשון המשנה והגמרא. ראייה לדבריו מביא הרמב"ן מסוגיית נפל מהגג ברוח שאינה מצויה שהזכרנו לעיל (כ"א, א):

אמר רבה נפל מראש הגג ברוח שאינה מצויה והזיק ובייש חייב על הנזק
ופטור בד' דברים.

מסביר הרמב"ן שרוח שאינה מצויה כוללת בתוכה אף רוחות חזקות במיוחד (כעין אלה שנשאו את אליהו) וממילא הגמרא עוסקת אף באונסים גמורים.

את סוגיות 'נתקל', 'ישן' ו'חבית', מסביר הרמב"ן בכך שהפטור של התשלומין לא מגיע מצד האונס של המזיק אלא מצד הפשיעה של הניזק, שהזיק את עצמו בכך שפשע בשמירת ממונו.

תירוץ זה מבאר את רוב הסוגיות חוץ מסוגיית 'אומן שהזיק', שכן אין במסירה לאומן פשיעה של הבעלים. שם מסביר הרמב"ן כשיטת ריב"א, שהיורד למלאכה ברשות פטור משום שאין לו דין 'אדם המזיק'.

ה'קונטרסי שיעורים' (בבא קמא, 'אדם מועד לעולם'), מקשה על תירוץ זה של הרמב"ן, שכן בשלמא לריב"א שסבור שהתורה פטרה את האדם אף באונס גמור ניתן לחלק בין מקרים בהם חלים דיני 'אדם המזיק' לבין מקרים שהם אינם חלים, אבל לשיטת הרמב"ן שסובר שאדם המזיק חייב אף על אונס גמור לא ברור מדוע לא יתחייב אף כאן משום אדם המזיק.

כדי לתרץ את קושייתו מחדש ה'קונטרסי שיעורים' עיקרון יסודי, לפיו החיוב של 'אדם המזיק' באונס הוא רק כאשר המעשה מוגדר מבחינה אובייקטיבית 'מעשה נזק'. אדם ששובר חבית אפילו באונס, ברור לכולם ששבירה זו היא מעשה נזק, לעומת זאת שחיטה של פרה היא לא מעשה נזק מבחינה אובייקטיבית. זהו נזק סובייקטיבי כלפי הבעלים שרצו שור לרדיא. ממילא לא חל עליו 'שם מזיק' ופטור, כיוון שהנזק נעשה באונס.

ה'קונטרסי שיעורים' מסיק מכאן שישנה מחלוקת עקרונית בהבנת המושג 'מועד לעולם':

א. **פושע לעולם** - המשנה מחדשת שהאדם נידון לעולם כ'פושע' משום שהיה עליו לצפות את הנזק ולהימנע ממנו מבעוד מועד, וממילא ברור שדין זה לא נאמר לגבי אונסים שבהם ברור שלא פשע (זו שיטת רוב הראשונים).

ב. **'שם מזיק' לעולם** - לאדם לעולם יש 'שם מזיק', ולכן ברגע שיעשה מעשה שמוגדר אובייקטיבית 'מעשה נזק' יתחייב לשלם אפילו הזיק באונס (שיטת הרמב"ן).

את הפטור של שומר חינוס בדין שבר את החבית מסביר הרמב"ן בכך, שכחלק מדיני שומר חינוס (שנובע מרובד הסכמי) הוא נפטר מתשלומין במקרי אונס, וממילא ברור שלא ניתן לחייב אותו גם משום אדם המזיק. כלומר, דיני שומר מכניסים את האדם למסגרת החיובים של שומרים ומפקיעים מעליו כל מערכת חיובים אחרת.

יוצא אם כן שלדעת הרמב"ן לא תיתכן חפיפה בין החיוב של האדם מדיני שמירה לבין החיוב שלו מדיני אדם המזיק, שכן ברגע שהאדם מוגדר כשומר על הממון ניתן לחייב אותו רק לפי דיני השמירה שקיבל על עצמו.

4. שיטת הרמב"ם

בהלכות חובל ומזיק ו, א פוסק הרמב"ם:

המזיק ממון חבירו חייב לשלם נזק שלם בין שהיה שוגג בין שהיה אנוס הרי הוא כמזיד. כיצד? נפל מן הגג ושבר את הכלים או שנתקל כשהוא מהלך ונפל על הכלי ושברו חייב נזק שלם שנאמר ומכה בהמה ישלמנה ולא חלק הכתוב בין שוגג למזיד.

בהלכה ג הרמב"ם מגביל את חיוב האדם ואומר:

במה דברים אמורים? ברשות הניזק, אבל ברשות המזיק אינו חייב לשלם אלא אם הזיק בזדון, אבל בשגגה או באונס פטור וכן אם היו שניהן ברשות או שניהן שלא ברשות והזיק אחד מהן ממון חבירו שלא בכוונה פטור.

הרמב"ם יכול להשתמש בעיקרון זה בכדי לתרץ כל סוגיא שתקשה עליו, שכן יתכן שהסוגיא אינה עוסקת בנזק שנעשה ברשות הניזק.⁸

מהרמב"ם משמע לכאורה שהוא סובר כרמב"ן שחיוב האדם הוא אפילו על אונס שכן אין הוא מחלק בין סוגים שונים של אונס, וכך באמת משמע מדברי הרב המגיד שכותב 'והרב לא חילק'.⁹ הקושי בהבנה הזו עולה מהמשך הפרק בהלכה ד שם כותב הרמב"ם:

היה עולה בסולם ונשמטה שליבה מתחתיו ונפלה והזיקה, אם לא היתה מהודקת וחזקה חייב, ואם היתה חזקה ומהודקת ונשמטה או שהתליעה הרי זה פטור שזו **מכה בידי שמים** היא וכן כל כיוצא בזה. כל אלו הדברים ברשות הניזק אבל ברשות המזיק פטור עד שיתכוין להזיק כמו שביארנו.

בניגוד לפסיקתו בשלוש ההלכות הקודמות, כאן הרמב"ם פוטר את האדם שהזיק למרות שמדובר ברשות הניזק, וכבר תפסו על כך הראב"ד:

ומאי שנא אונס זה מרוח שאינה מצויה ומן הישן? ובגמרא משמע דלא איתלע אונס דאי איתלע לאו אונס.

⁸ יתכן שעיקרון זה יכול לשמש גם כתירוץ לקושיא על הרמב"ן, שכן השוחט אינו שוחט ברשות הניזק.

⁹ המ"מ בהלכות חובל ומזיק א, י"ב כתב שיש חילוק בין אונס של נפל מן הגג ברוח שאינה מצויה שחייב לבין אונס גמור שפטור, לעומת זאת בחובל ומזיק ו, א כתב "והרב לא חילק". הכס"מ תמה על סתירה זו והקשה מהלכה ד שם הרמב"ם פוטר. מכח קושיא זו הביא ה'דרישה' גירסא אחרת במ"מ שבה כתוב "והרב לא חולק" (במקום לא חילק).

ה'קונטרסי שיעוריים' (שם) מסביר שצריך לחלק בין נזק שהאדם עצמו יוצר באופן ישיר, לבין נזק שהאדם רק גורם לו (מכה בידי שמייים), במקרה שהאדם מפיל שליבה אין הוא המזיק בפועל אלא רק 'גורם הנזק'. לעומת זאת כשהאדם עצמו נופל מן הגג הרי יש לו 'שם מזיק' אפילו באונס גמור ולכן חייב.

הכסף משנה מסביר שהרמב"ם מחלק בין אונס גמור לאונס שאינו גמור, נפל מן הגג הוא לא אונס גמור משא"כ עולה בסולם והפיל שליבה שהתלעה.

נראה להסביר לפי מה שביארנו לעיל, שהרמב"ם הבין שהחיוב של האדם אינו מצד 'אדם המזיק' אלא מצד 'פשיעה בשמירת עצמו'. ממילא כל עוד מדובר בנזק שהיה באפשרותו של האדם לחשוב מראש כיצד להמנע ממנו, הרי הוא חייב אפילו אם נעשה הנזק באונס גמור. אולם כאשר מדובר בנזק שלא היה באפשרות האדם להשמר ממנו, קרי 'מכה בידי שמייים', אי אפשר לחייב אותו משום פשיעה בשמירה והוא נפטר. נפל מהגג ברוח שאינה מצויה אינו נזק שאי אפשר לצפות, שכן רוחות מעין אלו לא באות בפתאומיות אלא ודאי שנשבו רוחות שהלכו והתחזקו ולכן היה עליו להישמר.¹⁰

ניתן לומר שלדעת הרמב"ם ההבדל בין שתי רמות האונס נובע משתי ההבנות שהצגנו לעיל בפטור של אנוס: לגבי אנוס שבדרך כלל נפטר מעונש, חידשה התורה שאדם המזיק חייב. לעומת זאת, במכה בידי שמייים האדם נידון כמי שלא עשה כלל מעשה, וממילא החידוש של התורה לא יכול לחול ולחייב אותו במקרה כזה.

ד. סיכום

מצבי החיוב של 'אדם המזיק' באונס:

- א. רמב"ן: חייב בכל אונס.
- ב. תוספות: פטור מאונס שהוא 'כעין גניבה' ומעלה.
- ג. ריב"א: פטור רק מאונס גמור או במקום שמתעסק ברשות.
- ד. רמב"ם: חייב בכל אונס אלא אם כן מדובר במכת שמייים.

היחס בין חיוב משום 'אדם מזיק' לחיוב משום 'פשיעה בשמירה':

תוספות (הבנה אחת): האדם חייב רק משום פשיעה בשמירה. בסתמא התורה הגדירה אחריות שמירה על האדם שלא יזיק ברמת ביניים של 'כעין אבידה'. במקרים של נזק שנעשה מעבר לרמת האחריות הזאת הדין תלוי באחריות שהאדם קיבל על עצמו, ש"ש קיבל על עצמו גם אונס גניבה ושואל כל אונס.

¹⁰ ראה בהרחבה במאמרו של הרב רוזנברג בקובץ זה.

תוספות (הבנה שניה): האדם פועל בשני מישורי חיוב מקבילים, חיוב האדם משום פשיעה בשמירה קיים במקביל לחיוב שלו משום אדם המזיק. כל עוד מדובר באונס ברמת אבידה תתקיים חפיפה בין שני החיובים, אבל באונס גדול מזה יחול חיוב רק מתורת שומרים אשר תלוי ברמת השמירה שהאדם קיבל על עצמו.

ריב"א (ר' פרץ), רמב"ן: חיוב האדם משום אדם המזיק אינו יכול להתקיים במקביל לחיוב משום פשיעה בשמירה, שכן בזמן שהוא מוגדר כשומר יש לו רשות להתעסק בממון ומופקע ממנו שם 'אדם המזיק'.

ריב"א (ר' ישעיה): חיוב האדם משום אדם המזיק קיים במקביל לחיוב שלו בשמירה, אלא אם כן הוא מתעסק בממון לטובת האדם.

רמב"ם: חיוב האדם משום פשיעה בשמירה חל בכל נזק שלא נעשה בידיים.

בראשית המאמר ראינו שהתורה חורגת לכאורה בדין 'אדם המזיק' מהקריטריון שהנחה אותה ביתר דיני הנזיקין. לאחר מכן הראנו ששאלה זו תלויה במחלוקת ראשונים, שכן לפי שיטת ר"ח והפנ"י אין כאן חריגה והאדם מתחייב לשלם לפי רמת הפשיעה באחריות השמירה שלו על עצמו. כמו כן מצינו מחלוקת ראשונים בהבנת היחס שבין אדם המזיק לאחריות השמירה של האדם על עצמו, האם מדובר בשני מישורים מקבילים או מנוגדים.